

Kuidas hoida ühiskonda kontrolli all ja panna inimesed tööle. Kommunistliku partei parem käsi – ametiühingud

Peeter Kaasik*

Nõukogude Liidu ühiskonnakorraldusest (ja lagunemisest) on kirjutatud palju. Arvamused kõiguvad seinast seina, alates sellest, et hea idee nurjasid välised jõud, või selle leebem versioon, et idee oli küll hea, kuid teostus kehv – kuni selleni, et idee iseenesest oli juba sedavõrd halb, et sellest ei saanudki midagi mõistlikku tulla. Siiski püsis küsitavale või mitte-töötavale ideoloogiale ja majandussüsteemile rajatud riik üle 70 aasta, leides ühtlasi arvukalt järgijaid „kolmandas maailmas“ ja ülistajaid ka n.-ö. kapitalistlikes riikides.

Eeldusel, et kriitiline mass ühiskonnast polnud „ideeliselt karastunud ega vaimselt küps sotsialismis elama“, kujunes võimu hoidmisel märksõnaks „kontroll“, sealhulgas igavene küsimus: kes kontrollib kontrollijat? Totalitarismi õpikus ehk George Orwelli romaanis „1984“ on jõutud väga õigele järeldusele – totalitaarse ühiskonna lõppeesmärgiks polnud kontrolli saavutamine mitte vägivalga ja hirmuga, vaid usu ja armastusega partei vastu, mida, tõsi küll, oli võimalik saavutada vaid jõhkrate sunnimeetmete ja totaalse propagandaga. Olulised polnud mitte niivõrd teod ja väljaütlemised, mida oli võimalik üsna lihtsalt kontrollida, vaid täielik kontroll oli võimalik saavutada ainult siis, kui valitseti inimeste mõtteid – ja parem kui neid üldse polnud ega ka selliseid sõnu, millega vastalisi mõtteid väljendada. Partei ideoloogilised 180-kraadised suunamuutused ja ilmselged valed tuli teatavaks võtta automaatselt. Ehk totalitaarne riik pidi püsima indiviididel, kes ei esitanud küsimusi ega teadvustanud alternatiive. Riik (partei) võttis endale kohustuse inimese eest mõelda, teda kaitsta ja toetada ning vastutasuks nõudis, et inimene kuuluks täielikult riigile.

Seni pole totalitaarsed režiimid Orwelli kirjeldatud totaalsele kontrollile ligilähedalegi jõudnud. Kuid see ei tähenda, et seda poleks eesmärgiks seatud. Nõukogude Liidus oli „uus inimene“ eriliselt visa tekkima. Saadi küll valmis *homo soveticus*'e prototüüp, kuid ideaalist oli asi väga kaugel. Põhikomponent oli tal üldjoontes siiski olemas – kommunistliku partei otsuseid ta reeglina kahtluse alla ei seadnud. See, et „nõukogude inimene“ oli ebatäiuslik, polnud parteil teadmata, kuid ka partei ise polnud veel kaugeltki täiuslik totaalse kontrolli teostamiseks.¹

Rohkem on ajalookirjanduses kontrolli teostamisel tähelepanu pööratud parteile ja erinevatele repressiivorganitele,² oluliselt vähem on saanud tähelepanu „ühiskondlik algatus“. See vajaks põhjalikumat käsitlemist, sest oli ju täiesti avalikult seatud ideaaliks, et kõik kontrollivad kõiki ka väljaspool repressiivaparati, seda kas siis „ühiskondliku hukkamõistu“

* Peeter Kaasik (1974), PhD, Eesti Mälu Instituut, Suur-Ameerika 12, 10412 Tallinn, peeter.kaasik@mnemo-syne.ee

¹ Vt. nt. M. Nutt. *Homo soveticus*'e sündroom. – Looming 1989, nr. 2, lk. 221–225.

² Vt. nt. M. Saueauk. Propaganda ja terror. Nõukogude julgeolekuorganid ja Eestimaa Kommunistlik Partei Eesti sovetiseerimisel 1944–1953. Tallinn: SE&JS, 2015.

või täiesti avaliku pealekaebamise (nt. „puudustele tähelepanu juhtimine“) abil, sh. minnes teatud absurdini, sest erinevaid programme ja põhikirju läbis ka kohustuslik „enesekriitika“ nõue ehk lahtiseletatult – muu hulgas pidi kaebama ka iseene se peale. Kõik see täitis kolme olulist eesmärki – ühelt poolt andis see parteile hulgaliselt „kaasosalisi“, teiselt poolt tekitas usaldamatuse õhkkonna, sest varjatud ja avalik „agentuur“ oli sedavõrd massiline, et täielikult usaldada ei saanud eriti kedagi, ning kolmandaks, tekitas „enesekriitika“ nõue ebakindlust ka kontrollijates endis, hoides neid sedapidi ohjes.

Nõukogude Liidu riigiparaadi kohta on joonistatud palju erinevaid ja üsna detailseid skeeme. Piirduks siinkohal näitlikustamiseks tavalise „kriipsujukuga“. Pea oli mõistagi partei, keha ehk selgroo moodustas täitevvõim, mis omakorda toetus kahele jalale: relvajõud ning repressiivaparaat (kohtud, prokuratuur, uurimisorganid, sise- ja piirivalveväed).

Seadusandlikul võimul ehk kaelal esmapilgul suuremat tähtsust polnud, kuid siiski „valimiste“ (ehk „üldrahvalikkuse“) kaudu oli tegemist olulise vahelüliliga täitevvõimu ja partei vahel, andes viimasele otsustele näilise legitiimsuse. Teise „üldrahvalikkuse“ instrumendi moodustasid käed, mis olid struktuurilt ja põhikirjalt kommunistliku partei alljaotused ja teiselt poolt tihedalt seotud täitevvõimuga ehk tegemist oli ühiskondlike massiorganisatsioonidega: partei parem käsi – ametiühingud (tinglikult ka muud erialaliidud) – ja partei vasak käsi – komsomol ehk leninlik kommunistlik noorsooühing. Nimetatud ühingud pidid kokku koguma kõik ülejäänud kommunistlikust parteist väljaspool olevad isikud.

Kui organism saaks ehk elada ka ilma käteta, siis ülekantud tähenduses on parem ja vasak käsi teadupärast lähimad võitluskaaslased sellele, kes otsuseid langetab, sealhulgas kontrollides rohkemal või vähemal määral ka kõiki teisi „kehaosi“. Süsteem toimis seni, kuni eelnimetatud „kriipsujuku“ osad töötasid ühise eesmärgi nimel kooskõlastatult, kontrollides ja dubleerides ühtlasi kõik üksteist (v. a. partei, mis kontrollis algorganisatsioonide kaudu kõiki, kuid teised ei kontrollinud teda ning partei kontrollis end ise).

Nimetatud massiorganisatsioonidesse kuulunud isikud võib-olla ei nõustu sellega, et ametiühinguid ja komsomoli on kujutatud sedavõrd oluliste „kehaosadena“, sest laias plaanis ei sõltunud nendest eriti midagi,³ pigem meenuvad võltsparaadlikkus, liikmemaksud, tüütud koosolekud, hulgaliselt muid rohkem või vähem ebameeldivaid ühiskondlikke kohustusi jne. Kuid oli ka meeldivamaid külgi, sest „piitsa“ kõrval ei tohtinud unustada ka „prääniku“ motiveerivat rolli.

Sellele vaatamata täitsid massiorganisatsioonide liikmed vajaliku koha ja ühiskondlike organisatsioonide kaudu sai partei võimaluse langetada endale meelepäraseid otsuseid ja seda ühiskonna näilisel heakskiidul („üldrahvalikkus“). Teiseks, „demokraatliku tsentralismi“ ning algorganisatsioonide võrgustiku kaudu saadi vastavalt tegevusvaldkonnale ja sihtgrupile kontrollida oma liikmeskonda, kasutades selleks põhiliselt „ühiskondlikke mõju- tusvahendeid“.

Lisaks olid sellel lähenemisel ka teatavad majanduslikud kaalutlused, sest suurem osa tööst tehti n.-ö. ühiskondliku algatuse korras, mis andis võimaluse kokku hoida olukorras, kus riik niigi ägas bürokraatia koorma all. Teiseks moodustasid ametiühingute- ja komsomoliaktivistid kaadri taimelava, mis oli kaadripoliitikas samuti üks kontrollimehhanisme (ametiühingud olid ka usalduse kaotanud teeneliste kommunistide jaoks „austusväärne kolikamber“).

Alljärgnevalt põgusalt sovetliku ühiskonna ühe alustala ametiühingute kasutamisest kontrollimehhanismina, tuues välja normatiivakte ja lisades statistikat Eesti NSV näitel.

³ Olgu öeldud, et ka partei reaalkmest ei sõltunud oluliselt rohkem kui ametiühingu või komsomoli liikmest, lisaks pidi ta vähemalt põhikirja kohaselt täitma ühiskondlikke kohustusi topelt, seda nii partei- kui ka ametiühingute liinis.

„Demokraatlik tsentralism“ ja „üldrahvalikkus“

Klassikalises mõistes tähendab ametiühing isikute ühendust, mille eesmärk on töötajate õiguste ja huvide esindamine ja kaitsmine suhtluses tööandjaga või ka laiemate poliitiliste ja seadusandlike eesmärkide saavutamiseks.⁴ Kui demokraatlikes riikides on ametiühingud üldjoones sõltumatud survegrupid ja tegelevad just nimelt eelnimetatud küsimustega, siis totalitaarsetes riikides on ametiühingud riiklikult suunatud organisatsioon, mille peaeesmärgid on täpselt vastupidised – tööandja huvide kaitse ehk omamoodi riiklik kontrollimehhanism. Ehk nagu sõnastas selle Vladimir Lenin: „Ametiühing on kasvatuslik organisatsioon, kaasatõmbamise ja õpetamise organisatsioon, see on kool, juhtimise kool, majandamise kool, kommunismi kool.“⁵ Lahtiseletatult siis kasvatuslik ja kontrolliv organisatsioon ning kaadri taimelava. Kuna sõnastus Lenini õpetuses jäi ehk ebaselgeks, siis täiendasid ja selgitasid idee mõtet arvukad propagandistid. Näiteks üleliidulise kõrgema ametiühingukooli lektor Maria Voskressenskaja: „Seoses üleminekuga sotsialistlikule industrialiseerimisele ja töörahva initsiatiivi kasvuga suurenesid nõudmised massiorganisatsioonide, eriti ametiühingute suhtes. Viimased pidid etendama tähtsat osa nõukogude rahva mobiliseerimisel industrialiseerimise teostamisele. [– – –] Töölisklassi ridadesse tuli uusi kihte – tööliste lapsi, kel polnud proletaarset karastust, ning noori talupoegi, kes olid vähese kirjaoskusega või siis hoopis kirjaoskamatud. Siit tulenes ametiühingute kui kommunismi kooli järjekordne tähtis ülesanne: lähendada veelgi kogu aparati rahvahulkadele, suunata kogu töö töörahva proletaarse aktiivsuse ja omaalgatuse arendamisele ning uute töölistkihtide igakülgele kasvatamisele klassivaimus.“⁶

Eelnevast lähtub ka ametiühingute peamine mõte – sotsialismiehitamise taha varjatud „tootmisalane ergutustöö“ ning kogu töötajaskonna väliselt otsene, sisuliselt näiline kaasamine tootmisprotsessi.

Jättes kõrvale NSV Liidu konstitutsiooni, kus lubatud vabadused-õigused-kohustused kehtisid valikuliselt või olid lihtsalt ilukirjanduslik täiendus, oli kontrolli teostamisel tähtsaim reaalselt kehtiv dokument kommunistliku partei (ja tema tütarorganisatsioonide) põhikiri, kus oli väga selgelt öeldud, millel ühiskonnakorraldus püsis – „demokraatlik tsentralism“, mis ei saanud ideoloogiliselt eksisteerida ilma kahe kohustusliku komponendita: esiteks „üldrahvalikkus“ (mis pidi näitama masside toetust võimule) ja teiseks „kommunismiehitaja moraalkoodeks“⁷ (mis pidi näitlikustama küpset nõukogude inimest, kuhu poole pikemas perspektiivis püüelda).

Partei põhikiri sõnastas „demokraatliku tsentralismi“ järgmiselt: „Partei organisatsioonilise struktuuri juhtivaks põhimõtteks on demokraatlik tsentralism, mis tähendab:

- a) kõigi partei juhtivate organite valitavust alt üles;
- b) partei organite perioodilist aruandmist oma parteiorganisatsioonidele ja kõrgematele organitele;
- c) ranget parteidistsipliini ja vähemuse allumist enamusele;
- d) kõrgemate organite otsuste tingimatut kohustuslikkust alamatele organitele.“⁸

Niisiis, ühiskonnakorralduse alustes on tabatud mõne lausega kolm kärbest ühe hoobiga: – esiteks jäik tsentralism;

⁴ Vt. nt.: <https://et.wikipedia.org/wiki/Ameti%C3%BChing>

⁵ Viiskümmend aastat NSV Liidu ametiühinguid. Üleliidulise Ametiühingute Kesknõukogu teesid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk. 6–7.

⁶ M. Voskressenskaja. Lenini õpetus ametiühingutest kui kommunismi koolist ja selle arendamine Kommunistliku Partei poolt: abiks lektorile. Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus“, Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu, 1974, lk. 4–6.

⁷ Vt. lähemalt Kommunismiehitaja moraalkoodeks. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut, 1980; Kommunismiehitaja moraalkoodeksi tundmaõppimise programm: poliitharidussüsteemi ringidele, seminaridele ja individuaalplaanide järgi õppijaile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.

⁸ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikiri: kinnitatud NLKP XXII kongressi poolt, osalised muudatused sisse viidud NLKP XXIII kongressi poolt. § 19. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.

- teiseks laialdane demokraatia (tagades „üldrahvalikkuse“ tohutu hulga n.-ö. valimiste kaudu);
- kolmandaks „kõrgemad organid“ pidid alamaid organeid ja oma liikmeid kontrolli all hoidma (sh. nt. andma ka kõikidele valitavatele isikutele oma heakskiidu).

Eelnimetatud suunised ei andnud partei liikmele (samuti partei tütarorganisatsioonide liikmetele) mitte ainult õiguse puudujääkidele ja kõrvalekalletele tähelepanu juhtida, vaid tegi selle rangelt kohustuslikuks.⁹ Kuna kommunistlikusse parteisse ei kuulunud mitte kõik Nõukogude Liidu kodanikud ja nende kontrolli all hoidmine vastavalt partei põhikirjale oli tülikas ning vastavalt kriminaalkoodeksile liiga töömahukas, siis seati eesmärgiks koondada „ülejääk“ partei suunatavatesse massiorganisatsioonidesse ja kontrolli tuli teostada „ühiskondlike mõjutusvahendite“ abil.

Kuna põhikirja järgi olid sovetlikud ametiühingud kommunistliku partei tütarorganisatsioon ja selle põhikiri partei omaga paljus kattuv, siis oli mõistagi ka ametiühingutöö üles ehitatud „demokraatlikule tsentralismile“.¹⁰ Organisatsioonilise struktuuri osas olid sarnaselt partei põhikirjale demokraatia ja läbipaistvuse põhimõte, kriitika ja eneskriitika arendamise ning liikmete algatuse nõuded. Totalitaarses ühiskonnas mõistagi nendest nõuetest kinni ei peetud ega saanudki pidada, sest ametiühing polnud iseseisev töövõtjaid esindav organisatsioon, vaid osa käsumajandusest ja ühiskondlikust kontrollimehhanismist. Nii ei saa ka ametiühingute puhul teha järeldusi üldeeskirjade järgi, vaid pigem neid täiendavate juhendkirjade alusel.

Juba põhikirjas määratleti, et ametiühing pole iseseisev organisatsioon, vaid töötas kommunistliku partei juhtimisel. Veel oli sätestatud: „ametiühingute tegevuse aluseks on võitlus selle eest, et viia edukalt ellu NLKP programm“.¹¹ Nagu paljudes teistes eluvaldkondades, toimusid ka ametiühingute juhtimises paralleelsed mehhanismid. Üleliidulise Kommunistliku Partei (ÜKP), alates 1952. aastast NSV Liidu Kommunistliku Partei (NLKP), keskkomitee (KK) struktuuri paljud osakonnad tegelesid otseselt majanduse parteilise juhtimisega ning seoses sellega kaudsel ka ametiühingute juhtimisega, sest ka need olid osa tootmisest. Nimetatud struktuuriüksused ei tegelenud siiski otseselt ametiühinguorganisatsiooniga. Partei juhtroll oli kahetasandiline. Ühest küljest oli parteiorganite ülesanne kureerida ja kontrollida vastavate osakondade kaudu partei seatud eesmärkide täitmist rahvamajanduse arendamisel ja nimetatud osakondade tööloiguks jäi eeskätt plaanitäitmine. Teine olulisem tööloik keskkomitee liinis oli töö organiseerimise, kaadrite komplekteerimise ja arvestuse alal, seda nii üleliidulisel kui ka vabariiklikul tasandil. Struktuuriüksused kandsid erinevaid nimesid, kuid reeglina oli struktuuris ametiühingute osakond/sector, mille kaudu juhiti ametiühingute organisatsioonilist ja kaadrialast tööd.¹² Madalamal tasemel, partei algorganisatsioonis, oli tegevus ametiühingutega (ja komsomoli algorganisatsiooniga) paralleelne. Peamine tähelepanu oli pööratud plaanitäitmisele ja sotsialistlikule võistlusele. Seetõttu oli partei algorganisatsiooni funktsioon olulisem just tootmisettevõtetes, sest sellel oli õigus kontrollida ettevõtte juhtkonda tootmisülesannete täitmisel. Partei „paremaks käeks“ olid ametiühingukomiteed, kellele oli partei delegeerinud töötajate kontrollimise funktsiooni.¹³

Organisatsiooniliselt struktuurilt olid ametiühingud siiski mõnevõrra erinevad oma „vanemast vennast“ kommunistlikust parteist ning lisandus üks vahelüli tootmispõhimõttel: kõik

⁹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei põhikiri, §-d 9, 59, 60.

¹⁰ Vt. nt. Juhend ametiühingu-organite valimiste läbiviimise kohta. Kinnitatud ÜAÜ presiidiumi poolt 8. veebruaril 1947. – Ametiühingutööd käsitavate põhimääruste koogu. Koostanud E. Sikk. Tallinn: Rakendustrükkide Kirjastus, 1947, lk. 5–10; Ametiühinguorganite valimiste läbiviimise juhend. Kinnitatud ÜAÜKN presiidiumi poolt 20. septembril 1957. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk. 192–197.

¹¹ NSV Liidu ametiühingute põhikiri. Kinnitatud NSV Liidu ametiühingute XVIII kongressil (üldosa, p. 3). Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

¹² O. Liivik. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk. 32–37.

¹³ Vt. lähemalt: Partei-algorganisatsioon. Kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991. Koostanud ja toimetanud E. Tärvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009, lk. 309–403.

ühe ettevõtte või asutuse töötajad koondusid ühte ametiühingusse. Kui algselt ühendas ametiühing töölisi ja teenistujaid, kes töötasid ühes majandusharus, siis hiljem võis ametiühing ühendada mitme rahvamajandusharu töötajaid.¹⁴

Algselt võis ametiühingusse kuuluda „iga NSV Liidu kodanik, kes töötas ettevõttes, transpordi alal, ehitusel, masina-traktorijaamas (MTJ), sovhoosis, asutuses, õppis kõrgemas õppeasutuses, tehnikumis või tööstuskoolis“. Seega olid ametiühinguorganisatsioonist esialgu välja jäetud kooperatiivsed tootmisvormid ehk põllumajandusartellide (s. t. kolhoosid) ja töönduslike kooperatiivide artellide liikmed. 1958. aastal likvideeriti MTJ-d, misjärel alustati ka kolhoosides ametiühingute moodustamist. 1960. aastaks olid järk-järgult kadunud tööndusartellid ja nende töötajad enamasti liidetud teeninduskombinaatidega. Artellide liikmed said ühineda kas teenindustöötajate või vastava kutseala ametiühinguga.¹⁵ Pärast kooperatiivse tootmisvormi lisandumist seati eesmärgiks juba konkreetselt kogu sihtgrupi hõlmamine. Ning see üldjoontes ka õnnestus.

Näiteks Eesti NSV ametiühingute X kongressi toimumise ajaks (16.–18. aprill 1958) oli liikmeid ligi 330 000 ja XIV kongressi ajal (27.–29. september 1965) juba ligi 534 000. Liikmete arvu kasv jätkus Eestis kiiresti ka järgnevatel aastatel. 1969. aastal ületas liikmete arv 600 000 ja 1978. aastal 700 000 piiri. 1982. aasta seisuga oli ametiühingutes juba u. 776 000 isikut. Samal ajal kasvas ka ametiühingu algorganisatsioonide arv. Näiteks 1969. aasta 1. jaanuari seisuga oli Eestis 3793 algorganisatsiooni ja 1981. aasta 1. juulil 3976.¹⁶

Kui siinkohal protsentidest rääkida, siis ametliku statistika kohaselt kuulus ametiühingutesse 1981. aasta 1. juuliks 99,19% töötajate ja õpilaste üldarvust.¹⁷ 1980. aastate lõpuks oli ametiühingute liikmete arv ületanud 800 000 piiri ja 1988. aasta 1. jaanuari seisuga oli Eestis kokku 819 468 liiget (ametlikult 99,67% sihtgrupist).¹⁸

Ametiühingu algorganisatsiooni omapäraks oli veel ühiskondliku aktiivi kaasamise nõue, palgalisi töötajaid oli vähe. Ainuüksi Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu (AÜN), harukondlike, linna- ja rajoonikomiteede ning käitiste komiteede koosseisus oli 1981. aastal üle 63 000 inimese. Lisaks kõikvõimalikud komisjonid, ühiskondlikud inspektorid jt. Kokku kuulus „aktiivi“

¹⁴ NSV Liidu kõrgeim ametiühinguorgan oli NSV Liidu Ametiühingute Kongress. Täidesaatvaks organiks oli Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu (ÜAÜKN), mis juhtis NSV Liidu ametiühingute tegevust kongressidevahelisel ajal. ÜAÜKN-i pleenumite vahelisel ajal oli juhtorgan ÜAÜKN presiidium. Organisatsioonilise jooksva töö juhtimiseks valis presiidium sekretariaadi ja moodustas ÜAÜKN komisjonid. NSV Liidu harukondliku ametiühingu kõrgeim organ oli ametiühingukongress. Kongress valis ametiühingu keskkomitee, mis juhtis kongressi vaheaegadel harukondliku ametiühingu tööd. Keskkomitee istungite vahel juhtis keskkomitee tööd presiidium, mis kinnitas ka osakonnajuhatajad. Kõrgeim ametiühinguorgan liiduvabariigis oli ametiühingute kongress (kraidel ja oblastitel konverents), mis valis delegaadid üleliidulisele kongressile ja ametiühingute nõukogu (AÜN). Juhtimiseks pleenumitevahelisel ajal valiti presiidium ja kinnitati osakonnajuhatajad. Vabariikliku (ja kraid, oblasti, linna, rajooni või nendega võrdsustatud ametiühingu) harukondliku ametiühinguorganisatsiooni kõrgeim organ oli konverents, mis valis ametiühingukomitee. Vabariikliku komitee pleenum valis jooksva töö organiseerimiseks presiidiumi. Alama astme ametiühingud olid algorganisatsioonid, mis moodustati asutuses, ettevõttes ja õppeasutuses ametiühingu liikmetest. Algorganisatsiooni kõrgeim organ oli üldkoosolek, mis valis ametiühingukomitee või väiksemates üksustes ametiühingurühma organisaatori. Vt. NSV Liidu ametiühingute põhikiri (1987), §-d 31–54.

¹⁵ Vt. nt. Kommunistliku töö liikumise laiendamise vabariigi kolhoosides ja sovhoosides. Tallinn: Eesti NSV Põllumajandussaaduste Tootmise ja Varumise Ministeerium, 1962; ÜAÜKN VI pleenumi otsus 24. jaanuarist 1961 „NLKP Keskkomitee jaanuaripleenumi tulemustest ning ametiühinguorganisatsioonide ülesannetest tööliste ja teenistujate mobiliseerimisel põllumajanduse edasiarendamisele.“ – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1961, lk. 70–85.

¹⁶ L. Kii. Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990), Tartu: Eesti Ametiühingute Keskliit, 2000, lk. 44, 45, 96.

¹⁷ Ametiühinguliikmete arv Eesti NSV töötajate ja õpilaste üldarvust 1977–1981. – Eesti NSV ametiühingud = Professional'nye sojuzy Èstonskoj SS: statistiline kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu, 1982, lk. 3.

¹⁸ RA, ERA, f. R-1040, n. 13, s. 2878, l. 10–11, Pojasnitel'naja zapiska k svodnym statističeskim otčetam Èstonskogo respublikanskogo soveta profsojuzov za 1987 god.

üle 300 000 inimese. Kusjuures aktiiv polnud ka päris sõnakõlks, sest tolle aja seisuga oli ametiühinguaktiivist enam kui 160 000 inimest saanud seminaridel, loengukursustel jm. ka mingi väljaõppe (lisaks nendele, kes olid lõpetanud üleliidulise või vabariikliku ametiühingukooli).¹⁹

„Demokraatlik tsentralism“ ja üldrahvalikkus kui sunni- ja järelevalvemehhanism

NSV Liidu ametiühingute olemuse mõistmiseks tuleb tähelepanu pöörata majandussüsteemi iseärasustele: majanduslikud otsustamisalused pidid jääma tootmismahu suurendamise varju; tootmismahu mõõdeti riiklikult määratud hindades (rublades); plaanide täitmine oli tööstusettevõtete kõige olulisem eesmärk; kasum polnud eesmärk omaette, oluline oli näidata käibe (s. t. tootmismahude) suurenemist; ettevõtte toodang ei kasvanud mitte tehnoloogiasse tehtud investeeringute, vaid töö hulga suurendamise kaudu (töövõljalikus samas ei tõusnud ja toodangu hulk võis seetõttu suurenedagi vaid siis, kui võeti lisatööjõudu); investeeringud kajastusid jooksvates hindades ning inflatsioon tekitas suuri moonutusi. Siinkohal on oluline, et Nõukogude investeerimisstruktuuri iseärasuseks oli arvestus, et inimtööjõud on odavam lahendus kui tehnoloogia.²⁰ Nii eristusid selgelt elukondlike ja töötingimuste areng ning tootmise areng. Vabas maailmas on siin tasakaalu hoidmine ametiühingute ülesanne. NSV Liidus oli ametiühingutel teine roll. „Demokraatlikku tsentralismi“ järgides oli võimalus töötajaskonnale peale suruda tingimusi, mida partei oma kodanikele plaanimajanduse ergutamiseks sobilikuks pidas, ning teiseks teostada kontrolli kogu tööjõulises elanikkonnas.

Nimetatud eesmärgid ametiühingute põhikirja(-jad) otseselt sellisel kujul mõistagi ei sõnastanud. Põhikirja kohaselt olid ametiühingute ülesanded tootmisprotsessis järgmised:

- osaleda tööliste ja teenistujate töötasu planeerimises ja reguleerimises;
- sõlmida kollektiivlepinguid ettevõtete ja majandusorganisatsioonide administratsiooniga;
- kontrollida töökaitse olukorda ja osa võtta töökonfliktide lahendamisest.

Küll saavad käsumajanduse puhul nimetatud eesmärgid mõnevõrra teise tähenduse. Kuigi tootmisjärelevalve pole ametiühingute põhikirja(de)s otse välja kirjutatud, on selge, et sovetlikku majandussüsteemi sai sellisel kujul koos hoida vaid töövõtjale survet avaldades.

NSV Liidus oli kollektiivleping üks osa kogu plaanimajanduslikust süsteemist, kus ametiühingu roll oli „demokraatlikku tsentralismi“ järgides esitada „tööraha soovid“ ja kanda hoolt lepingu täitmise järelevalve eest, „ühiskondlike surve- ja ergutusvahenditega“ parandada töödistsipliini ja tootlikkust ning juurutada teoreetiliselt motiveerivat sotsialistlikku võistlust. Kandvaks põhimõtteks oli absurdne nägemus (õigemini sõnastus), et töövõtjal ja tööandjal on täiesti ühesugused huvid. Tüüplepingud pidi Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu (ÜAÜKN) kooskõlastama vastavate ministeeriumitega, kuid need pidid olema rangelt kooskõlas riiklike rahvamajandusplaanidega. Kui kollektiivleping nägi ette normitõusu, töötasu langetamist vms., siis nii ka oli, sest kollektiivlepingud olid koostatud tööandja (s. t. riigi) huvides ja ametiühingud mängisid siinkohal vahendaja rolli ja töövõtjate „nõusolekul“ sai viimastele peale suruda üsna kahjulikke tingimusi, mis kajastusid töönormides, palgas, plaanis, normides, sotsialistlikus võistluses, töötingimustes jms.²¹

¹⁹ R. Peterman. Vabariigi ametiühingute tänapäev. Abiks lektorile. Tallinn: Eesti NSV ühing „Teadus“, 1969, 2; ENSV ametiühinguorganid 1. juuli 1981 seisuga. – Eesti NSV ametiühingud, lk. 56.

²⁰ Vt. lähemalt: O. Mertelsmann. Turumajanduselt käsumajandusele. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22), Tartu, 2007, lk. 419–490; M. Klesment. Fertility development in Estonia during the second half of the XX century: the economic context and its implications. Tallinna Ülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid = Tallinn University. Dissertations on social sciences, 46. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2010, lk. 112–119.

²¹ Vt. nt. ÜAÜKN XVI pleenumi otsus märtsist 1947 „Kollektiivlepingu sõlmimisest tööstus-, transpordi- ja ehitusettevõtteis administratsiooni ja ametiühingute käitiskomiteede vahel“. – Käitiskomitee töötaja käsiraamat. Materjale abiks käitiskomiteedele. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1948, lk. 13–19.

Muidugi polnud pilt sedavõrd must-valge, et ametiühing pidigi olema rõhutatult riigipoolse tööjõu ekspluaterimise tööriist, sest tavaliselt mingite üleliiduliste kampaaniate korras lisati kollektiivlepingutesse ka töövõtjate huve silmas pidavaid punkte, kuid antud juhul on juttu eelkõige järelevalvest ja sellel teemal pikemalt ei peatu.

Teine kollektiivlepingutele lähedane ametiühingute töövorm oli „tootmisnõupidamiste“ organiseerimine, mis ilmus NSV Liidu ametiühingute praktikasse juba 1920. aastatel.²² Tootmisnõupidamiste regulaarse kokkukutsumise eest pidi vastutama ettevõtte ametiühingukomitee, kes pidi formaalselt püstitama nõupidamistel ka põhiküsimused.²³

Nõupidamist käsitleti kui „sotsialistliku demokraatia vormi ning töötajaskonna aktiivsuse ilmingut“. Seda vaatamata sellele, et mingit demokraatiat polnud ning kõik ettepanekud olid üldjoontes vastavalt „demokraatlikule tsentralismile“ varem kinnitatud ning igasugune omaalgatus nendel üritustel oli pigem taunitav. Ühtlasi muutus see töökollektiivile üheks paljudest koormavatest ühiskondlikest kohustustest. Lisaks üritati tootmisnõupidamiste ideed, nagu ka sotsialistlikku võistlust (vt. allpool) üle kanda mittetootmissfääri ja kohati muutusid need koosolekud dubleerivaks teistele samalaadsetele koosistumistele.²⁴

Kolmandaks ametiühingute tootmisalaseks töövormiks oli osalemine palgade ja töö normeerimise väljatöötamisel. Olgu kohe öeldud, et palganõudmised Nõukogude ametiühingute ülesannete hulka ei kuulunud ja vastavad küsimused otsustati partei- ja valitsusasutustes. Sama kehtis üldjoontes ka normide kohta. Sellele vaatamata moodustati vabriku-, tehase- ja asutusekomitee juurde palgakomisjon, millesse kuulusid ametiühingu komitee liikmed, insener-tehnilise personali ja administratsiooni esindajad. Põhiülesanneteks olid:

- sotsialistliku võistluse organiseerimine;
- tööviljakuse tõstmine;
- toodangu kvaliteedi parandamine;
- lööktöö propageerimine;
- võitlus töödistsipliini rikkumiste vastu;
- ametiühingukomitee informeerimine isikutest, kes tootsid praaki;
- toodangu kvaliteedi kontroll;
- töönormide revideerimine ja palgafondi kontrollimine vastavalt tootmisplaanile.²⁵

Palga määramisel oli kõige olulisemaks astmeks vastavate töönormide kehtestamine.²⁶ Kuigi ametiühingul oli formaalne õigus osaleda normide väljatöötamisel, seda siiski ei tehtud. See polnud ka võimalik, sest reeglina puudus juurdepääs tootmisnäitajatele ja üldisele statistikale. Üldse oli tegemist kõikvõimsa plaaniametkonna tööloiguga, kuhu ametiühingu võim ei küündinud, sõltumata sellest, mida iganes ka üleliidulised direktiivid ette kirjutasid. Teiselt poolt oli ametiühingutel siiski normide küsimuses teoreetiliselt majandusorganisatsiooni administratsiooni kaudu oma sõna sekka öelda. Nimelt mõjutas normide suurendamine tööliste palka otseselt. Seda ettevõtete juhtkonnad endale väga tihti lubada ei saanud, sest üheaegselt valitses ka kvalifitseeritud kaadri defitsiit. See omakorda muutis veel segasemaks

²² ÜKP XIV kongressi otsus detsembrist 1925. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955, lk. 51.

²³ NSV Liidu RKN määrus 18. juulist 1929 „Tootmisnõupidamiste töö tugevdamise ning tööliste ja teenistujate initsiatiivi kasutamise abinõudest tootmise parandamisel“. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1955, lk. 53.

²⁴ L. Kii. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 51. Vt. nt. Ametiühingu-organisatsioonide töö parandamisest tööliste ja teenistujate üldkoosolekute läbiviibimisel ettevõtetes ja asutustes. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1955, lk. 134–135.

²⁵ L. Kii. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 54; Vt. lähemalt: Vabriku-, tehase- ja asutusekomitee palgakomisjoni põhimäärus. Kinnitatud ÜAÜKN presiidiumi poolt 28. aprillil 1940. – Määrusi ja otsuseid ametiühingute töö alalt. Tallinn: Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu, 1945, lk. 18–21; Ametiühingu vabriku-, tehase- või kohaliku (tsehhi-) komitee töötasu- ja normeerimise komisjoni põhimäärus. Kinnitatud ÜAÜKN poolt 21. juulil 1967. – Ametiühingutöötaja käsiraamat. Koost. Siret Vatman. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk. 93–96.

²⁶ Vt. ka A. Stepanov. Nõukogude ametiühingute ülesanded töötasude alal. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.

töö tasustamise ning seoses sellega tõusid järjest erinevad lisatasud ja preemiad (vt. allpool).

Elkirjeldatud meetmed, sundimaks inimesi paremini tööle, tulenesid konkreetsetelt „demokraatlikust tsentralismist“ ja „üldrahvalikkusest“, mille eesmärgiks oli kaasata kogu sihtgrupp järga tsentraliseerituse tingimustes otsuste langetamise ehk tööjõu ekspluateerimine, mis oli varjatud ideoloogiast tulenevate mõistete hägustamise taha.

Kuna ametiühingud oli ühiskondlik organisatsioon, puudusid sellel hoovad ise teostada väga otseseid sunnimeetmeid. Lisaks ametiühingu komitee kaebamisvõimalustele „kõrgemale poole“ sai ametiühingu liinis karistada vaid organisatsiooni liikmeid, järgides põhikirjas ette nähtud vastavaid protseduurireegleid, koos edasikaebamise võimalusega. 1954. aasta põhikirja järgi võis liikmeid põhikirja rikkumise, liikmemaksu mittetasumise (üle kolme kuu) ja distsiplineerimatuse eest karistada: hoiatuse, laitude, noomituse või väljaheitmisega.²⁷ 1987. aasta põhikiri täiendas seda mõnevõrra ning kohustuste täitmata jätmise eest võis liiget karistada märkuse, noomituse, range noomituse ja väljaheitmisega. Väiksemate üleastumiste korral võis karistada seltsimeheliku kriitika, laitude, tähelepanu juhtimise või hoiatusega.²⁸

Pidades silmas ametiühingu tööprotsessi juhtimist, kus ametiühing esindas tööandja huve, ei paista väljaheitmine teab mis suure õnnetusena. Siiski ei tasu seda alahinnata, sest lisaks ametiühingute kaudu jagatavatele hüvedele tähendas see ühtlasi usalduse kaotust, mis vähemalt stalinismi ajastul oli väga distsiplineeriv.

Näiteks kõikidesse üldisematesse ametiühingu-alastesse dokumentidesse on sisse kirjutatud töödistsipliini järelevalve nõue. Teise maailmasõja eelset ja aegset aega ning vahetult järgnevaid aastaid iseloomustavad eriti karmid meetmed töödistsipliini tagamisel.²⁹ Alguse sai see 1920. aastate lõpus seoses industrialiseerimisprogrammi käivitamisega.³⁰ Kogu talupoegkond viidi tagasi sisuliselt pärisorjusesse, sest pärast kollektiviseerimist oli selge, et näljahäda ärahoidmiseks tuleb võtta kasutusele drakoonilisi meetmeid, et põllutöölised maalt ei põgeneks (siin oli ka piirkondlikke erandeid). Lisaks põllumajandusele muudeti ka kogu Nõukogude tööstus sisuliselt sunnismaiseks. Alates 15. jaanuarist 1939 kehtestati kõikides riiklikes ettevõtetes ja kooperatiivsetes asutustes tööraamatud³¹ ja lõpliku ilme andis „sunnismaisele“ NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus 26. juunist 1940.³² Töölistel keelati kriminaalkaristusega ähvardades töölt „omavoliline lahkumine“ ning üleminek tööle teise asutusse. Viimase loa sai anda ainult ettevõtte ja asutuse juhataja või direktor.³³ Ame-

²⁷ NSV Liidu Ametiühingute põhikiri. Kinnitatud NSV Liidu ametiühingute XI kongressil 15. juunil 1954, § 11. – Ametiühinguaktivisti käsiraamat, 1955, lk. 117–130.

²⁸ NSV Liidu ametiühingute põhikiri (1987), § 12.

²⁹ Vt. nt. NSV Liidu RKN, ÜKP KK ja ÜAÜKN määrus 28. septembrist 1938 „Abinõudest töödistsipliini tugevdamiseks, riikliku sotsiaalkindlustuse tegeliku töö parandamiseks ja võitluseks kuritarvituste vastu“. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1955, lk. 61–63.

³⁰ Vt. NSV Liidu KTK ja RKN määrus 13. oktoobrist 1929 „NSV Liidu ja liiduvabariikide distsiplinaarseadusandluse alustest.“ – Ametiühingutöötaja käsiraamat. Koost. H. Dolgopolova, E. Hiimäe. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk. 387–388.

³¹ NSV Liidu RKN määrus 20. detsembrist 1938 „Tööraamatu sisseseadmisest“; Juhend tööraamatute pidamise korra kohta ettevõtetes, asutustes ja organisatsioonides. Kinnitatud NSV Liidu MN Riikliku Töö- ja Töötasukomitee määrusega 9. juulist 1958. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1961, lk. 211–221; Juhend tööraamatute pidamise korra kohta ettevõtetes, asutustes ja organisatsioonides. Kinnitatud NSV Liidu MN Riikliku Töö ja Töötasu Komitee poolt 9. juulil 1958. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1963, lk. 270–278.

³² Muu hulgas pikendati tööpäeva varasemalt seitsmelt tunnilt kaheksale. Senine kuuapäevane tööndal muudeti seitsmepäevaseks, kusjuures „lugeses seitsmenda nädalapäeva – pühapäeva – puhkepäevaks“. Vähe sellest, et sellises sõnastuses läks seadlus tinglikult vastuollu NSV Liidu konstitutsiooniga (mis lubas töörahvale ka puhkuse), oli see lõpuks vastuolus ka loodusseadustega.

³³ Ukaz Prezidiuma Verxovnogo Soveta 26 ijunja 1940 g. „O perexode na vos' mičasovoj rabočij den' na semidnevnuju rabočuju nedelju i zapreščennii samovol'nogo uxoda rabočix i služaščix i predprijatij i učreždenij. – Sbornik dokumentov po istorii ugolovnogo zakonodatel'stva SSSR i RSFSR 1917 – 1952 gg. Pod red. I. T. Goljakova. Moskva: Juridičeskaja literatura, 1953, lk. 405.

tiühingute roll oli siinkohal „üldrahvalikkuse“ egiidi all selles, et ülemnõukogu presiidium võttis niisuguse seadluse vastu formaalselt ÜAÜKN esildise alusel (otsuse tegi mõistagi partei, õigemini Jossif Stalin isiklikult). Teiseks pidi keegi selliste seadusaktide täitmist alates kõige madalamast tasandist kontrollima. Üheks olulisemaks järelevalveinstrumendiks olid just ametiühingud koostöös partei- ja komsomoli algorganisatsioonidega. Töödistsipliini alal ei piirdunud asi reeglina enam ametiühingu liinis karistuste jagamisega, vaid üleastumisi hinnati kriminaalkaristuste raames.

Pärast Stalini surma 1953. aastal hakkasid tootmises ja seoses sellega ka ametiühingutes toimuma mõningad muudatused. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 25. aprillist 1956 lõpetati tööliste kriminaalvastutusele võtmine töölt lahkumise ning tööluuside pärast.³⁴ Töödistsipliini rikkumised läksid järk-järgult administratiivkaristuste alla või kasutati „ühiskondlikke mõjutusvahendeid“, millega suurenes ühiskondliku algatuse roll ja selle põhiliseks teostajaks said ametiühingud. Olgu siiski öeldud, et riigis, mis seadis eesmärgiks täieliku tööhõive koos ametiühingute 100% liikmelisusega, muutusid ametiühingute põhikirjas ette nähtud karistused motivatsiooni tõstmisel pärast terrori kadumist järjest hambutumaks.

Töödistsipliini turgutamise üheks omapärasemaks vormiks kujunes ametiühingute liinis „seltsimehelike kohtute“ institutsioon ehk „tööliste ja teenistujate laiade masside ühiskondlikku isetegevusse kaasatõmbamine võitluses töödistsipliini rikkumisega, tootmise desorganiseerijatega ettevõtetes ja asutustes, samuti ka töödistsipliini õonestavate vana elu-olu jäänustega, nagu joomine jms.“. Üldjoontes võiks seltsimehelike kohtute mõtte lahti seletada järgmiselt – kui riiklikud kohtud tegelesid riiklike sunnimeetoditega, siis seltsimehelik kohus oli ühiskondlik mõjutusorgan.

Seltsimehelikud kohtud ühiskondliku sunnimeetmena olid olemas juba tunduvalt varem kui 1950. aastatel. Näiteks 28. detsembrist 1938 pärineb NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu (RKN), ÜKP KK ja ÜAÜKN ühismäärus, mis määratles ära seltsimehelike kohtute tegevussfääri, mille alla kuulusid: töölehilinemised, hoolimatu suhtumine sotsialistlikku omandisse, halva kvaliteediga töö, pisivargused ettevõttes. Karistamisvõimalused aja jooksul mõnevõrra muutusid. Mida aeg edasi, seda olulisemaks kujunes ametiühingu jagatavate hüvede äravõtmine. Näiteks 1980. aastatel sai n.-ö. süüdlasi karistada: avaliku vabanduse nõudega; „seltsimeheliku noomitusega“; „ühiskondliku laitusega“; „ühiskondliku laitusega“ koos ajakirjanduses avaldamisega; rahatrahviga kuni 50 rubla; ettepanekuga viia süüdlane üle vähemtasuvale tööle või madalamale palgale; ettepanekuga vallandada; nõuda karistatu ilmajätmist preemiast, lisa-puhkusest, tuusikutest või paigutamist elamispinna järjekorras tahapoole; nõuda materiaalse kahju täielikku hüvitamist jne. Otsust ametiühingust väljaheitmise kohta seltsimehelik kohus teha ei saanud, kuid võis esitada vastava taotluse ametiühingukomiteele.

Oluline oli ka seltsimeheliku kohtu õigus nõuda vastavateelt organitelt süüdlase administratiiv- või kriminaalvastutusele võtmist (põhikirja järgi kuulus kriminaalkorras karistatud isik teoreetiliselt ametiühingust välja heitmisele). Seega oli tegemist n.-ö. kohtusüsteemivälise kohtuga, mis lähtus eeskätt tööseadusandlusest, aga ka administratiiv- ja tsiviilõigusest.³⁵

Põhirelvaks jäi siiski avalik hukkamõist. Et kogu tööprotsess oli normeeritud plaanitäitmise ja sotsialistliku võistluse raames, ei saa alahinnata ka konkreetse n.-ö. süüdlase konkreetset karistust. Sovetlikule ühiskonnale omase kollektiivse vastutuse tingimustes oli „kollektiivi altvedamise“ vältimine oluliseks distsiplineerivaks jõuks. Seda enam kui kellegi tegevuse tõttu langesid sotsialistliku võistluse näitajad, mis omakorda olid rohkemal või

³⁴ Vt. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadus tööliste ja teenistujate kohtuliku vastutuse äramuutmise kohta ettevõtetest ja asutustest omavolilise lahkumise ning mõjuva põhjuseta töölt puudumise eest. Tallinn: NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium, 1956.

³⁵ S. Golunski ja D. Karev. Kohtukorralduse õpperaamat. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1941, lk. 274–279. Vt. lähemalt: Seltsimehelike kohtute põhimäärus. Kinnitatud Eesti NSV ÜN Presiidiumi 1986. a. 24. aprilli seadusega. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

vähemal määral seotud preemiasüsteemiga.³⁶ Teiselt poolt nullis kasvatusliku mõju paljus just nimetatud sotsialistlik võistlus. Selleks, et mitte näitajaid alla viia, mätsiti suur osa rikumisi (eelkõige töödistsipliini alal) alorganisationsiooni-siseselt lihtsalt kinni, mis moonutas statistikat juba kõige madalamast astmest peale.

Ametiühingud kui sotsialistlik jaotusmehhanism

Eelkirjeldatust järeldub, et sovetliku majandussüsteemi läbivaks ja lahendamatuks probleemiks jäi motivatsiooni puudumine. Eraldi võiks rõhutada stimuleerimise puhul veel lähenemist, et rahalisi preemiaid peeti ideoloogiast tulenevalt alati teisejärgulisteks. „Eesrindliku töötaja“ ergutamiseks oli mitu kategooriat (1972. aastal näiteks viis) ja ametlikult oli tähtsusele kõige madalamal astmel just materiaalne premeerimine. Palju olulisemaks peeti moraalselt stimuleerimist nii „edasijõudnute“ kui „mahajääjate“ suhtes. Endiselt loodeti millegipärast nõukogude inimese moraalsele soovile töötada, sest hoopis tähtsamaks rahalisest preemiast olid partei silmis välja jagatavad rändpunalipud, aukirjad jms. ning autahvlitele riputamine.³⁷

Vaatamata tagasihoidlikule kohale väärtussüsteemis, oli samas mitteametlikult selge ka see, et niigi tagasihoidlikult motiveeritud töötajat mingi abstraktse vimpliga ergutada on keeruline. Algselt oli premeerimise mõte tõesti ergutada tublimaid töötajaid (või propaganda eesmärgil väljavalituud). 1946. aasta augustis muudeti sotsialistliku võistluse tingimusi ning võitjatele olid ette nähtud ka rahalised preemiad, mis ei jõudnud siiski otseselt tööliste kätte, vaid neid kasutati ettevõtete kultuuri- ja olmeobjektide rahastamisel. 1950. aastate teisest poolest kohustati ÜAÜKN otsusega preemiasummast 60–70% maksta välja töötajatele. Sellest ajast hakkas järjest kasvama ka preemia osakaal sissetulekutes.³⁸

Nii kujunes rahaline preemiasüsteem sovetliku majanduse lahutamatuks koostisosaks, ühtlasi ka hägustajaks. Näiteks NSV Liidu Ministrite Nõukogu (MN) juhendiga 1946. aastast sätestati lisaks põhipalgale veel 34 eri tüüpi lisatasusid ja juurdemakseid: staaž, tasu valve eest pühade ajal, tasu töövahealgade eest imetavatele emadele, juurdemaks öötöö eest jpm.³⁹

Siinkohal on olulisemad rahalised ja naturaalspreemiad, mis kuulusid väljamaksmisele üldise preemiasüsteemi põhjal. Üldjoontes maksti preemiat selle eest, mis oli sotsialistlikus võistluses ette nähtud: plaani täitmine ja -ületamine, praagi vähendamine, omahinna alandamine jms. Ametiühingute ülesanded siinkohal olidki sotsialistliku võistluse korraldamine ning töötajate innustamine plaanide täitmisele ja ületamisele.⁴⁰

1960. aastatel hakati sotsialistliku võistluse läbiviimisel rohkem tähelepanu pöörama kvaliteedile (uue tehnika juurutamine, töökultuuri parandamine jms.). Üks selle vorme oli „kommunistlik töösse suhtumine“. 1961. aastal kinnitati „NKLP kommunistmehitamise programm“, mille loosungiks kujunes „Elada ja töötada kommunistlikult“, mis lahtiseletatult tähendas tööalastele kohustustele kogu igapäevase töövälise tegevuse lisamist. „Kommunistliku töösse suhtumise liikumine“ jäi üheks ametiühingutöö näitajaks kuni NSV Liidu lõpuni. Selle massilisuse tõttu kadusid ka piirid üldise sotsialistliku võistluse ja töösse suhtumise liikumise vahel.⁴¹

³⁶ NSV Liidu MN ja ÜAÜKN määrus 30. detsembrist 1959 „Premeerimise tingimustest sotsialistliku võistluse alal“. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1961, lk. 105–106.

³⁷ Ettevõtete, asutuste ja organisatsioonide tööliste ja teenistujate töösisekorra tüüpeeskirjad. Kinnitatud NSV Liidu MN Riikliku Töö ja Töötasu Komitee poolt, kooskõlastatult ÜAÜKN poolt 29. septembril 1972. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1976, lk. 133–141.

³⁸ NSV Liidu MN ja ÜAÜKN määrus 30. detsembrist 1959 „Premeerimise tingimustest sotsialistliku võistluse alal“.

³⁹ Tööliste ja teenistujate töötasu fondi koostise kohta. NSV Liidu MN ja. Statistika Keskvalitsuse juhend (1946). – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1955, lk. 80–83.

⁴⁰ Vt. nt. Eesti NSV MN ja ENSV AÜKN määrus nr. 884 10. novembrist 1946. „Kutsealade sotsialistliku võistluse tingimuste kohta“. – Käitiskomitee töötaja käsiraamat, 1948, lk. 380–384.

⁴¹ L. Kiik. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 79. Vt. lähemalt ÜAÜKN VIII pleenumi otsus novembrist 1961 „Ametiühingute ülesannetest NLKP XXII kongressi otsuste täitmisel“. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1963, ▶

See polnud ainukene põhjus, kuid lõpuks muutus sotsialistlik võistlus väga ähmaseks, sest kõik võistlesid kõigiga ja väga erinevates variatsioonides, mis omakorda kaotas igasuguse usaldusvääruse võistluste kokkuvõtete tegemisel. Üldkokkuvõttes muutus preemia palga enesestmõistetavaks osaks ning selle stimuleeriv roll muutus olematuks, nagu ka ametiühingute roll preemiasüsteemi kontrollijana.⁴²

Kui osalemine preemiate jagamisel palgasüsteemi osana muutus ametiühingute liinis järk-järgult teisejärguliseks, siis säilis ja tugevnes muude hüvede jaotusmehhanism. Ehk nagu selle võtsid juba enne Teist maailmasõda kokku Nõukogude satiiriklassikud Ilja Ilf ja Jevgeni Petrov:

„Kuid erasektorit linnas ei olnud ja vennad [Ostap Bender ja Šuura Balaganov] pidid lõunatama kooperatiivi suveaias, kus olid välja pandud eri plakatid, mis teatasid kodanikele Arbatovi viimastest uudistest ühiskondliku toitlustamise alal: **ÕLUT MÜÜAKSE AINULT AMETIÜHINGU LIIKMETELE.**“⁴³

Sovetlikku ametiühingusse mitte kuulunule võib see tsitaat arusaamatust tekitada. Ühest küljest visatigi nalja raamatu peategelaste üle, kes „asotsiaalidena“ õllest ilma jäid. Teisest küljest oli sellel ka sügavam tähendus. Nii nagu raamatukangelased ei saanud õlut, jäid ametiühingusse mitte kuulunud NSV Liidu kodanikud ilma mitmetest eluliselt olulistest hüvedest.

Kui sovetlikesse ametiühingutesse kuulunud inimeste meenutustes ei tekita ametiühingute „sotsialismiehitamise“ avaldumisvormid ehk erilisi emotsioone, siis selle tipp-sündmused olid niisugused, mida ei oskaks tänapäeval kuidagi ametiühingutega seostada: kommunaalkorter, autoostuluba, turismituusik Bulgaariasse, lasteaiakoht, aiamaalapp, uus külmkapp, latt vorsti jms.

Ametiühingu põhikirja järgi olid ametiühingu liikmel teatud eesõigused:

- saada riikliku sotsiaalkindlustuse summadest toetust suuremal määral kui ametiühingusse mitte kuuluv isik⁴⁴;
- saada esmajärjekorras kuurordi-, puhkekodu- ja sanatooriumituusikuid, samuti lastele kohti lastesõime ja -aeda ning pioneerilaagrisse;
- saada ainelist toetust ametiühingu summadest;
- saada ametiühinguorganisatsioonilt tasuta juriidilist abi (see kehtis küll ainult tööalaste vaidluste puhul);
- kasutada ametiühingute kultuuri- ja spordiasutusi;
- õigus olla ametiühingu-organisatsiooni vastastikuse abistamise kassa liige.⁴⁵

Iseärasuseks oli eelnimetatud hüvede lülitamine ametiühingute riikliku sotsiaalkindlustuse korraldamise süsteemi. Ametiühingu tegevusvaldkonnad olid väga laialdased, see aga ei kata sotsiaalpoliitikat tänapäevases mõistes. Lisaks sotsiaalkindlustusele hõlmas see nimetatud tegevusvaldkondade kõrval veel elamumajandust, teenindusasutusi, individuaal- ja kollektiivaianduse võimalusi jpm.

Sarnaselt teiste valdkondadega pandi ka sotsiaalkindlustuse valdkonnas rõhk ühiskondlikele aktiivile. Ametiühingud pidid moodustama riiklikud sotsiaalkindlustusosakonnad (nõukogud) ning kontrollima ka sotsiaalkindlustussummade õigeaegset laekumist. Olgu siiski

► lk. 9–25. ÜAÜKN presiidiumi otsus 1. juulist 1960 „Kommunistliku töö brigaadide ja lööklaste nimetust taotleva võistluse eesriindlase üleliidulise nõupidamise tulemustest ning ametiühinguorganisatsioonide ülesannetest kommunistliku töö liikumise edasiarendamisel.“ ÜAÜKN presiidiumi kiri ametiühinguorganisatsioonidele „Kommunistlike töö brigaadide tööpraktikast“. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1961, lk. 97–103.

⁴² Lõpuks puudus töötajal igasugune ettekujutus, mille eest teda täpsemalt premeeritakse, kuna see oli jagunenud raamatupidamises erinevateks arvestusosadeks: plaani täitmine, toodangu kvaliteet, kokkuvõid, ratsionaliseerimine jne. Vt. nt.: O. Dobroxotov. Organizacija socialističeskogo sovevnovanija na predprijatijax i rol' profsojuzov. Tallinn: Ëstonskij respublikanskij sovet profsojuzov, 1964; Ettevõtete, asutuste ja organisatsioonide tööliste ja teenistujate töösiskorra tüüpeeskirjad. Kinnitatud NSV Liidu MN Riikliku Töö ja Töötasu Komitee poolt, kooskõlastatult ÜAÜKN poolt 29. septembril 1972. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1976, lk. 133–141.

⁴³ I. Ilf, J. Petrov. Kaksteist tooli; Kuldvasikas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962, lk. 332.

⁴⁴ Hiljem, kui ametiühinguliikmete arv oli jõudnud juba 100% lähedale, kadus selline punkt põhikirjast; 1964. aasta juulis liideti ametiühingute sotsiaalkindlustus-alaga ka kolhoosnikud.

⁴⁵ Vt. nt. NSV Liidu Ametiühingute põhikiri, (1954), § 4; NSV Liidu Ametiühingute põhikiri (1987), § 3.

öeldud, et sotsiaalkindlustuse summade üle ametiühingul tegelikult kontroll puudus ning ametiühingutele jäi vahendaja roll. Sotsiaalkindlustuse summasid võis kasutada väljamakseteks töövõimetuse, sünnituse või muul puhul, vastavalt ametiühinguorganisatsiooni eelarvele.⁴⁶

Sotsiaalkindlustuse komisjonide ülesandeks ei olnud ainult sotsiaalkindlustuse väljamaksete tagamine. Lisaks kohustas põhimäärus komisjone: korraldama järelevalvet simulantide tabamiseks, teostama haiguslehtede õigsuse kontrolli ja „võitlust haigestumise vastu“ (viimane polnud siiski ilmselt meditsiiniline sekkumine, vaid propagandistlik tervendamine).⁴⁷

Omalaadseks tegevuseks kinnistati ametiühingutele NSV Liidus olmealase kontrolli süsteem, mis hõlmas väga laia tegevusskaalat, alates elamuehitusest ja selle remondist ning lõpetades kaubanduse, saunade ja juuksuritöökodadega. Ametiühingu kontrolli alla kuulusid ka ettevõtete ühiselamud ja abimajandid, samuti pidid nad kontrollima elamute küttega varustamist, remonditöid, üüri tasumist jm.⁴⁸ Viimases küsimuses teostasid formaalset kontrolli ametiühingukomiteede ühiskondlikud „elamu-heaolukomisjonid“ koos riiklike revidentidega. Komisjonide funktsioon oli siiski formaalne, sest mingit ehitusjärelevalve õigust neil polnud ning lahendada said need komisjonid parimal juhul jooksva remondi küsimusi ja muid väiksemaid probleeme.⁴⁹

Küll oli ametiühingutel väga oluline roll elamispinna kontrollimisel ja jaotamisel. Kortereküsimus muutus iga ametiühingukoosoleku kohustuslikuks koostisosaks, ükskõik millisel tasandil. Et korterit saada, nõuti teoreetiliselt teatud paiksustsensust, kuid see ei olnud üldine ning kehtis väga suurte eranditega. Suure osa kortereid jagasid partei ja nõukogude organid vastavate limiitide alusel. Eelisjärjekorras said kortereid „asendamatud spetsialistid“, personaalpensionärid, Suure Isamaasõja veteranid ja invaliidid, Nõukogude armee ohvitserid ja muud teenistujad (sh. erusõjaväelased) jne. Alles seejärel jõudis järg kohalike n.-ö. tavainimesteni, kus ametiühingute korterikomisjonil oli natukene suurem otsustusõigus.

Rohkem oli ametiühingutel sõnaõigust ettevõtete või asutuste bilansis olevate korterite

⁴⁶ L. Kiik. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 61–62; Vt. lähemalt: ENSV RKN määrus riikliku sotsiaalkindlustuse teostamise korra kohta 29. novembrist 1940. – ENSV Teataja 1940, 59, 721; ÜAÜKN presiidiumi otsus 5. veebruarist 1955 „Riikliku sotsiaalkindlustuse toetuste määramise ja väljamaksmise korra põhimäärus“. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1963, lk. 139–161; Riiklike sotsiaalkindlustuse vahendite planeerimise, kulutamise ja arvestamise korra instruksioon. Kinnitatud ÜAÜKN presiidiumi otsusega 7. juunist 1968 (kooskõlastatud NSV Liidu Rahandusministeeriumiga 7. juunil 1968). – Ametiühingutöötaja käsiraamat. Koostanud S. Vatman. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 109–120.

⁴⁷ Vt. nt. Sotsiaalkindlustuse komisjonide põhimäärus. Tallinn: Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu, 1961; Sotsiaalkindlustuskomisjonide põhimäärus: kinnitatud 5. jaanuarist 1962. a. Tallinn: Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu, 1962; Vt. ka Riikliku sotsiaalkindlustuse summade kasutamisest ja aruandluse esitamisest kindlustajate poolt. Riigiasutuste Töötajate Ametiühingu Vabariikliku Komitee presiidiumi otsus 12. detsembrist 1961. a. Tallinn: NSV Liidu Riigiasutuste Töötajate Ametiühing, Eesti Vabariiklik Komitee, 1961.

⁴⁸ Vt. nt.: Kaubandusvõrgu, ühistoitlustamis-ettevõtete ja abimajandite töö üle kontrolli teostavate ühiskondlike kontrolöride põhimäärus. Kinnitatud ÜAÜKN sekretariaadi poolt 21. septembril 1945. – Ametiühingutööd käsitlevate põhimääruste kogu, lk. 52–56; Teenindus- ja kommunaal-ettevõtete töö üle kontrolli teostavate ametiühingu vabriku-, tehase- ja kohaliku komitee ühiskondlike kontrolöride põhimäärus. Kinnitatud EAÜN presiidiumi otsusega 25. veebruaril 1971. – Ametiühing ning elamu- ja olmeprobleemid. Koost. A. Ossep. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk. 60–64; Kommunaal- ja elukondliku teenindamise ettevõtete töö üle kontrolli teostavate ametiühingute käitis-(kohaliku-) komitee ühiskondlike kontrolöride põhimäärus. Kinnitatud ENSV AÜN presiidiumi poolt 8. oktoobril 1959. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1963, lk. 201–203.

⁴⁹ Vt. nt. RA, ERA.R-1040.5.64a, Otčety, dokladnye zapiski i spravki o sostojanii i ulučenii žilışčno-bytovykh uslovij trudjaščixsja, 1951–1952; RA, ERA.R-1040.13.681, Ettekanded, informatsioonid ja öiendid töötajate kaubandusliku ja elukondliku teenindamise alal, 1968; RA, ERA.R-1040.12.846, Informatsioonid elamu- ja heaolualastes küsimustes, 1970; RA ERA.R-1040.13.1430, Ettevõtete ja asutuste informatsioonid sotsiaalkultuuriliste ürituste ja elamuehituse fondi kasutamise kohta, 1975; RA, ERA.R-1040.12.2131, Öiendid ja informatsioonid töötajate kaubandusliku ning elukondliku teenindamise ja aianduskooperatiivide kohta, 1980; Käitiskomitee elamu-heaolukomisjoni põhimäärus. Kinnitatud ÜAÜKN sekretariaadi poolt 3. augustil 1944, avaldatud: – Ametiühingutööd käsitlevate põhimääruste kogu, lk. 67–69; Käitis-, kohaliku (tsehhi-) komitee elamuheaolukomisjoni põhimäärus. [Kinnitanud Üleliiduline Ametiühingute Kesknõukogu Presiidium 08.02.1951.] Tallinn, 1963; Ametiühingu vabriku-, tehase-, kohaliku komitee elamu-heaolukomisjoni põhimäärus. Kinnitatud ÜAÜKN presiidiumi poolt 30. detsembril 1969. – Ametiühing ning elamu- ja olmeprobleemid, lk. 8–10.

jagamisel, mida teostati ühiskomisjonis koos ettevõtte administratsiooniga. Viimase huvides oli eraldada võimalikult palju kortereid väljaspool järjekorda, peamiselt ettevõttesse suunatud spetsialistidele. Selles osas, mis üle jäi, oli ametiühingukomiteel õigus inimesi paigutada tahapoole või üldse kustutada nimekirjast, kui taotleja oli pannud korda teo, mida sai kvalifitseerida „ühiskondliku korra või töödistsipliini rikkumisena“. Sellega oli süsteemi sisse kodeeritud ka korrupsioon ning korteri saamine või mittesaamine sõltus erikategooriate alla mitte kuulujatel paljuski suhetest ametiühingukomiteega.⁵⁰ Üldjoontes sama kord kehtis autoostulubade saamisel. Ametiühingutel oli oluline roll ka lasteaiakohtade jagamisel (s. t. asutuste ja ettevõtete lasteaiad). Lapsevanemal tuli kõigepealt esitada avaldus ettevõtte ametiühingu komiteele. Kui oli vabu kohti, siis laps lasteaeda ka sai, kui polnud, siis tuli koht sisse võtta järjekorras või lootma jääda kohaliku täitevkomitee jagatavatele kohtadele.⁵¹

1960. aastateks oli riik vaikides jõudnud tõdemuseni, et riiklik jaekaubandus- ja teenindussektor ei suuda elanikke varustada elementaarsetegi toiduainete ega tarbekaupadega. Nii hakkasid ettevõtete administratsioonid koostöös ametiühinguga organiseerima majandusorganisatsioonides teenindustööde vastuvõtupunkte, tellimislaudu, poolfabrikaatide müügi-punkte jne. ning defitsiidi süvenedes hakkas ametiühingute roll jaotamisel järjest kasvama.⁵²

Lisaks eelnevale oli ametiühingu ülesandeks, riikliku eelistuspoliitika printsiipe silmas pidades, ka puhkuse korraldamine. Näiteks laste suvepuhkuse ideoloogiliselt vastuvõetavamaks vormiks kujunesid pioneerilaagrid, mis oma olemuselt olid osa ametiühingute sotsiaalkindlustuse süsteemist.⁵³ Pioneerilaagrite kõrval oli üheks Nõukogude ametiühingute iseärasuseks veel ulatusliku sanatooriumide ja puhkekodude võrgu väljakujundamine ning turismituusikute jaotamine. Tuusiku maksumus sõltus kohast, ajast ja puhkuse pikkusest. Sanatooriumi tuusik oli üldjuhul mõnevõrra kallim.⁵⁴ Kuigi osa tuusikuid jagati ka ametiühinguväliselt, siis nende eraldamine oli siiski reeglina ametiühingukomitee otsustada, sõltuvalt sellest, kui palju ÜAÜKN kohti eraldas. Eelistatud olid sõjainvaliidid (ja -veteranid) ning „tööeesrindlased“.⁵⁵

Näiteks 1963. aastal eraldati ÜAÜKN jaotuskava kohaselt ENSV Ametiühingute Nõukogule (AÜN) 10 007 sanatooriumituusikut, neist 8476 anti harukondlikele ametiühingutele (nende seas 700, mis olid ette nähtud täismaksumusega), üle tuhande läks ametiühingutevälisele jagamisele (sh. 760 sotsiaalkindlustuse ministeeriumile). Oma osa said ka EKP KK, ENSV MN, ENSV vabariiklik sõjakomissariaat, siseministeerium, riikliku julgeoleku komitee jt. 300 tuusikut jäeti kuurortide nõukogu otsustada, millest mingi osa said kolhoosnikud ja pensionärid. Analoogselt toimus ka puhkekodude tuusikute jaotus. Teatud osa tuusikuid läks otse ÜAÜKN fondi, selle jaotuskava alusel sai puhata ka väljaspool liiduvabariiki.⁵⁶

⁵⁰ L. Kiik. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 125; Ametiühing ning elamu- ja olme probleemid, lk. 27–33.

⁵¹ Vt. nt. Laste koolieelsetesse asutustesse vastuvõtmise juhend. Kinnitatud ENSV Tervishoiuministeeriumi ja Haridusministeeriumi poolt 28. augustil 1965. – Ametiühing ning elamu- ja olme probleemid, lk. 143–147.

⁵² Vt. nt. ÜAÜKN presiidiumi otsus 15. juunist 1973. Töölise ja teenistujate kaubandusliku ja elukondliku teenindamise parandamisest tootmisettevõtetes. – Ametiühing ning elamu- ja olme probleemid, lk. 72–73.

⁵³ Vt. nt. ÜAÜKN sekretariaadi otsus 30. aprillist 1940 „kasvatustöö tugevdamisest pioneerilaagrites“. – Käitiskomitee töötaja käsiraamat, lk. 278–279; ÜAÜKN sekretariaadi otsus 2. juunist 1943 „Ametiühingulise töö tugevdamisest laste seas“. – Määrusi ja otsuseid ametiühingute töö alalt, lk. 60–62; ÜAÜKN sekretariaadi määrus 8. jaanuarist 1952 „Ametiühingute töö tugevdamisest abi osutamisel töölistele ja teenistujatele laste kasvatamisel“. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1955, lk. 396–400.

⁵⁴ Vt. lähemalt: ÜAÜKN otsus 5. oktoobrist 1962 „Sanatooriumi-, pansionaadi-, puhkekodu- ja ambulatooriumi- ning kuurordituusikute planeerimise, jaotamise ja väljaandmise korra instruksioonist“. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1970, lk. 107–109.

⁵⁵ Vt. nt. Riikliku sotsiaalkindlustuse summade arvel väljaantavate sanatooriumi- ja puhkekodutuusikute planeerimise, väljaandmise, hoidmise ja arvestamise korra juhend. Kinnitatud ÜAÜKN sekretariaadi poolt 11. detsembril 1953. – Ametiühingutöötaja käsiraamat, 1963, lk. 177–178.

⁵⁶ L. Kiik. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 91, 123, 148; Täpsemalt vt. Ametiühingute vabariiklikele ning käitis- ja kohalikele komiteedele: [ringkiri nr. 391 25. jaanuarist 1963. a. muudatustest sanatooriumide ja puhkekodude tuusikute jaotamise ja väljaandmise korras]. Tallinn: Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu, ▶

1950. aastate teisel poolel võimaldati uue turismivormina teatud seltskonnal Inturisti vahendusel ka välismaale reisida, esialgu küll peamiselt rahvademokraatlikesse riikidesse. Ametiühingute liinis käis jaotus ÜAÜKN jaotuskavade järgi. Alla 28-aastaseid soovitati mitte lülitada ametiühingute turismigruppidesse, sest nende reise korraldati üleliidulise Sputniku kaudu. Ebaproportsionaalselt suure osa välismaale sõitnutest moodustas n.-ö. aktiiv (parteilased ja ametiühingutegelased jt.). Kokku pidi näiteks parteilasi olema kuni kolmandik. Teiselt poolt külastas NSV Liitu ka välisriikide ametiühingutegelasi. Näiteks ENSV AÜN võttis aastatel 1977–1981 vastu 266 delegatsiooni.⁵⁷

Kokkuvõtteks

Kokkuvõttes jääb üle küsida, mis oli sellise organisatsiooni mõte, mille liikmeks olek oli nii konstitutsiooni kui ka ametiühingu põhikirjade järgi formaalselt vabatahtlik, kuid hõlmas peaaegu 100% kogu sihtgrupist, mille „valitavatesse“ komiteedesse kuulus vabatahtlikult (ehk ühiskondlikel alustel) näiteks Eestis 1981. aastal u. 8% liikmeskonnast ja „aktiivi“ ligi 40% liikmeskonnast (kuna osa inimesi kuulus ilmselt mitmesse komisjoni, oli reaalse aktiivi suurus tõenäoliselt mõnevõrra väiksem). Lisaks oli üle poole „aktiivist“ saanud mingil kujul ka ametiühingulase väljaõppe.

Selline lahendus sai olla vaid mõlemapoolne hädavajadus. Sovetlik majandussüsteem tõi kaasa iseloomulikud probleemid: viletsad töötingimused ja töö organiseerimine; madal tööviljakus ja -moraal; keerukas palga- ja preemiasüsteem; suured tööaja kaod jpm. Sellistes tingimustes oli vaja sihtgruppi esiteks tööle sundida ja kontrollida; teiselt poolt pakkuda motivatsiooni suurendamiseks ergutust nendele, kes sovetlikus mõistes olid eeskujulikud töötajad (siinkohal oli oluline just „kommunismiehitaja moraalikoodeks“, mille alusel panust kommunismiehitamisse hinnata). Oluline seega polnud mitte ainult tööalane motiveeritus, vaid ka eeskujulik isiklik elu (partei kaugem eesmärk oli kontrollida ka seda) ning ühiskondlik aktiivsus (sh. mitte väga tihti silma paista novaatorlike ideedega, vaid partei suuniste vastuvaidlematu täitmise).

Nii oli ametiühingute puhul tegemist omalaadse „piitsa ja prääniku“ süsteemiga, kus nii töövõtja kui -andja vahel tekkis täiesti mõistusevastane „harmoonia“ ja ametiühingusse kuulumine oli inimestele täiesti enesestmõistetav, seda isegi üsna avalikult sovetivõimu vastu meelestatutele. Eelnevast tulenevalt tuleb rõhutada, et sovetlikel ametiühingutel polnud kuigi palju ühist ametiühinguga selle klassikalises mõistes. Põhikirjas oli liikmeskonna tööalaste ja olmeliste huvide kaitse küll ära märgitud ja pole kindlasti ka põhjust kahelda, et ametiühingutest oli selles liinis ka teatud kasu, kuid mitte see polnud peamine. Sovetlik ametiühing oli kontrollimehhanism, mis tugines neljale põhikomponendile:

Esiteks kaasata „üldrahvalikkuse“ egiidi all organisatsiooni kogu töötav elanikkond, keda sai vastavalt „demokraatlikule tsentralismile“ mõjutada ja kontrollida „ühiskondlikul alusel“. Teiseks, olla tööseadusandluse täitmise ühiskondlik järelevalveorgan (sh. osalemine töövõtjatele kahjulike õigusaktide väljatöötamisel ja/või nende teostamise järelevalve korraldaja); Kolmandaks, olla ühiskondlik jaotusmehhanism (hüvede jagamine, nt. eluase, autoostuluba, pioneerilaagrid, välisreisei tuusikud jpm., käis paljuski ametiühingute kaudu; lisaks kuulus ametiühingute alla osaliselt sotsiaalkindlustus, aga ka sotsialistliku võistluse motiveerivam osa ehk preemiate süsteem).

Neljandaks, olla „kommunismi kooliks“ (klubiline tegevus, propagandakoosolekute korraldamine vastavalt partei suunistele ehk „töötava rahva tootmisalase teadvuse tõstmine kommunismiehitamise vaimus“).

► 1963; Instrukcija o porjadke planirovanija, vypuska, raspredelenija, realizacii i vydači putevok v sanatorii, pansionaty s lečenjem, pansionaty, doma otdyxa. Tallinn: Õstonskij respublikanskij sovet profsojuzov, 1981.
⁵⁷ L. Kiik. Ametiühingud võõra võimu all, lk. 64, 93, 131, 132, 149; Turismireisid välisriikidesse 1976–1980. – Eesti NSV ametiühingud, lk. 44.